विद्यार्थियों के लिए परीक्षा की दृष्टि से उपयोगी

वन लाइनर

कक्षा - 10वीं

सत्र 2024-25

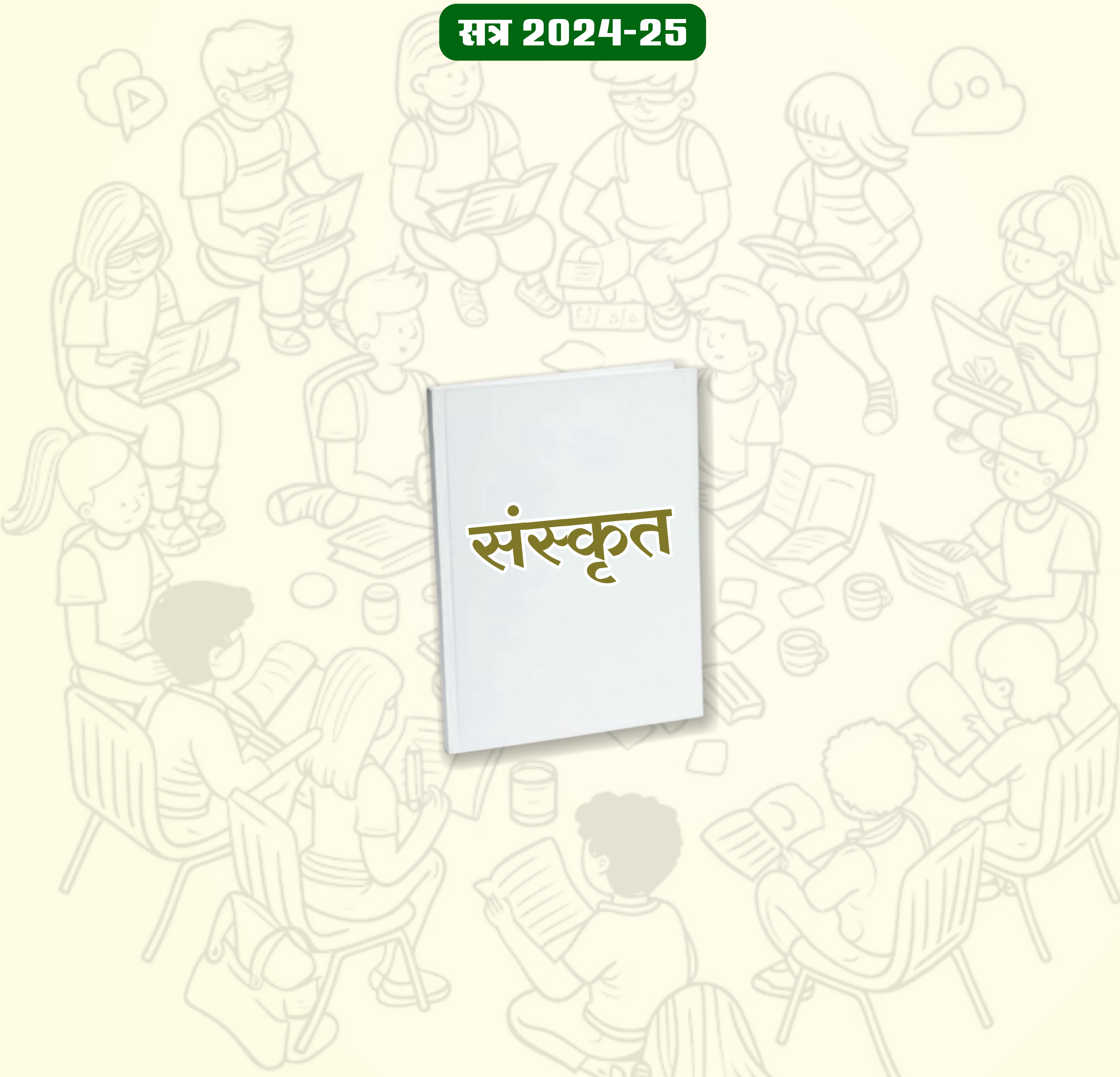

संस्कृत

लोक शिक्षण संचालनालय, भोपाल (म.प्र.)

सौरभसंस्कृतम्

प्रथमः पाठः

- अत्र जीवितं ‘दुर्वहम्’ जातम्।
- अनिशं महानगरमध्ये 'कालयसचक्रम्' प्रचलति।
- कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यम्।
- अहं **मानवाय** जीवनं कामये।
- **हरिततरुणां ललितलतानाम्** माला रमणीया।
- अत्र धरातले जीवितं दुर्वहं जातम् अत: कवि: प्रकृते: शरणम् इच्छति।
- कवि: एकान्ते कान्तारे क्षणमपि सञ्चरणं कर्तुम् इच्छति।
- मार्गेषु यानानाम् अनन्ता: पङ्क्तय: धावन्ति एतस्मात् कारणात् महानगरेषु संसरणं कठिनं वर्तते।
- अस्माकं पर्यावरणे वायुमण्डलं, जलं, भक्ष्यं धरातलं च दूषितम् अस्ति।
- स्वस्थजीवने स्वच्छवातावरणे भ्रमणणीयम्।
- अन्तिमे पद्यांशे कवे: कामना अस्ति यत् लतातरुगुल्मा प्रस्तरतले पिष्टा: नो भवन्तु। पाषाणी सभ्यता निसर्गे समाविष्टा न स्यात् मानवाय जीवनं भवेत् जीवन्मरणम् न इति।
- इदानीं वायुमण्डलं **भृशम्** प्रदूषितमस्ति।
- **अत्र** जीवनं दुर्वहम् अस्ति।
- प्राकृतिक-वातावरणे क्षणं सञ्चरणम् **अपि** लाभदायकं भवति।
- पर्यावरणस्य संरक्षणम् **एव** प्रकृते: आराधना।
- **सदा** समयस्य सदुपयोग: करणीय:।
- भूकम्पित-समये **बहि:** गमनमेव उचितं भवति।
- **यत्र** हरितिमा **तत्र** शुचि पर्यावरणम्।
- शकटीयानम् **कज्जलमलिनं** धूमं मुञ्चति (कीदृशं)
- उद्याने **पक्षिणां** कलरवं चेत: प्रसादयति। (केषां)
- पाषाणीसभ्यतायां **लतातरुगुल्मा:** प्रस्तरतले पिष्टा : सन्ति (के)
- **महानगरेषु** वाहनानाम् अनन्ता: पङ्क्तय: धावन्ति। (कुत्र)
- **प्रकृत्या:** सन्निधौ वास्तविकं सुखं विद्यते। (कस्या:)

द्वितीय: पाठ:

- बुद्धिमती **गहनकानने** व्याघ्रं ददर्श।
- भामिनी **निजबुद्ध्या** विमुक्ता।
- सर्वदा सर्वकार्येषु **बुद्धि:** बलवती।
- व्याघ्र: **मानुषात्** विभेति।
- बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता।
- व्याघ्र: व्याघ्रमारी काचित् इयम् इति **विचार्य** पलायित:।
- लोके महतो भयात् बुद्धिमान् मुच्यते।
- तत्र **राजसिंहो** नाम राजपुत्र: वसति स्म। (क:)
- बुद्धिमती **चपेटया** पुत्रौ प्रहृतवती (कया)
- **व्याघ्रं** दृष्ट्वा धूर्त: श्रृगाल: अवदत्। (कं)
- त्वं **मानुषात्** विभेषि। (कस्मात्)
- उचितं घटनाक्रमलेखनम्
- बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता।
- मार्गे सा एकं व्याघ्रम् अपश्यत्
- व्याघ्रं दृष्ट्वा सा पुत्रौ ताडयन्ती उवाच-अधुना एकमेव व्याघ्रं विभज्य भुज्यताम्।
- व्याघ्र: व्याघ्रमारी इयमिति मत्वा पलायित:।
- जम्बुककृतोत्साह: व्याघ्र: पुन: काननम् आगच्छत्।
- प्रत्युत्पन्नमति: सा श्रृगालं आक्षिपन्ती उवाच।
- 'त्वं व्याघ्रत्रयम् आनेतुं' प्रतिज्ञाय एकमेव आनीतवान्।
- गलबद्ध श्रृगालक: व्याघ्र: पुन: पलायित:।

तृतीय: पाठ:

- कुशलवौ **'रामम्'** उपसृत्य प्रणमत:।
- तपोवनवासिन: कुशस्य मातरं **'देवीति'** नाम्ना आह्वयन्ति।
- वयोऽनुरोधात् **'शिशु:'** लालनीय: भवति।
- **'उपनयनोपदेशेन'** वाल्मीकि: लवकुशयो: गुरू:।
- **'तपोवने'** लवकुशयो: पितु: नाम न व्यवह्रियते।
- रामाय कुशलवयो: काण्ठाश्लेषस्य स्पर्श: **'हृदयग्राही'** आसीत्।

- राम: लवकुशौ 'सिंहासने' उपवेशयितुम् कथयति।
- बालभावात् हिमकर: 'पशुपति-मस्तक-केतकच्छदत्वम्' विराजते।
- कुशलवयो: वंशस्य कर्ता 'भगवान् सहस्त्रदीधिति:'।
- कुशलवयो: मातरं वाल्मीकि: 'वधूरिति नाम्ना' **आह्वयति**।
- सव्यवधानं न चारित्र्यलोपाय। राम: - लवकुशौ
- किं कुपिता एवं भणति, उत प्रकृतिस्था विदूषक: - कुशम्
- जानाम्यहं तस्य नामधेयम। कुश: - रामम्
- तस्या द्वे नाम्नी लव: - विदूषकम्
- वयस्य ! अपूर्वं खलु नामधेयम्। राम: - विदूषकम्

चतुर्थ: पाठ:

- वृषभ: दीन: इति जानन्नपि **'कृषक:'** तं नुद्यमान: आसीत्।
- वृषभ: **क्षेत्रे** पतात।
- दुर्बले सुते **'मातु:'** अधिका कृपा भवति।
- **'वलीवर्दयो:'** एक: शरीरेण दुर्बल: आसीत्।
- चण्डवातेन मेघरवैश्च सह **'प्रवर्ष:'** समजाय।
- कृषक: 'वलीवर्दाभ्यांक्षेत्रकर्षणं' करोति स्म।
- माता सुरभि: भूमौ पतिते स्वपुत्रं दृष्ट्वा अश्रूणि मुञ्चति स्म।
- सुरभि इन्द्रस्य प्रश्नस्य उत्तरं ददाति यत ''हे वासव ! अहं। पुत्रस्य दैन्यं दृष्ट्वा रोदिमि'' इति।
- मातु: अधिका कृण 'दुर्बले सुते' भवति।
- जननी 'तुल्यवत्सला' भवति।
- स **कृच्छ्रेण** भारम् उद्वहति। (कथं)
- **सुराधिप:** ताम् अपृच्छत्। (क:)
- अयम् **अन्येभ्यो** दुर्बल:। (केभ्यो)
- **धेनूनाम्** माता सुरभि: आसीत्। (कासाम्)
- **सहस्त्राधिकेषु** पुत्रेषु सत्स्ववपि सा दु:खी आसीत्। (कतिषु)

पञ्चम: पाठ:

- मनुष्याणां महान् रिपु: **‘आलस्यम्’** ।
- गुणी **‘गुणं’** वेन्ति ।
- **‘महताम्’** सम्पत्तौ च विपत्तौ च एकरूपता ।
- पशुना अपि **‘उदीरितोऽर्थ:’** गृह्यते ।
- उदयेसमये अस्तसमये च **‘सविता’** रक्त: भवति ।
- **‘उद्यमेन’** सम: बन्धु: नास्ति ।
- वसन्तस्य गुणं पिक: जानाति ।
- बुद्धय: ‘परेङ्गितज्ञानफला:’ भवन्ति ।
- नराणां प्रथम: शत्रु: क्रोध: ।
- सुधिय: सख्यं सुधिभि: सह भवति ।
- अस्माभि: ‘फलच्छायासमन्वित:’ महावृक्ष: सेवितव्य: ।

षष्ठ: पाठ:

- वनराज: **‘‘तुच्छजीवै:’’** दुरवस्थां प्राप्त:
- **‘‘काक:’’** वातावरणं कर्कशध्वनिना आकुली करोति ।
- काकचेष्ट:, वकोध्यानम्, श्वान निद्रा चेति विद्यार्थी **‘‘आदर्श:’’** छात्र: मन्यते ।
- **‘‘गज:’’** आत्मनं, बलशानिलनं, विशालकायं पराक्रमिणं च कथयति ।
- बक: **‘‘वराकान्’’** मीनान् क्रूरतया भक्षयति ।
- य: सदा परै: वित्रस्तान् पीड्यमानान् जन्तुन न रक्षति स: पार्थिव रूपेण नि:संशयं कृतान्त: मन्यते ।
- बक: वन्यजन्तूनां रक्षोपायान् शीतले जले बहुकालपर्यन्तम् अविचल: ध्यानमग्न: स्थितप्रज्ञ इव स्थित्वा चिन्तायितुम् कथयति ।
- यदि राजा सम्यक् न भवति तदा प्रजा जलधौ अकर्णधारा नौ इव विप्लवते ।
- मयूर: ‘‘पिच्छानुद्घाट्य’’ नृत्यमुद्रायां स्थित: भवति ।
- अन्तेसर्वे मिलित्वा ‘‘उलूकस्य’’ राज्याभिषेकाय तत्परा: भवन्ति ।
- अस्मिन्नाटके ‘‘द्वादश’’ पात्राणि सन्ति ।
- सिंह: वानराभ्यां **स्वरक्षायां** असमर्थ: एव आसीत् । (किमर्थं)
- गज: वन्यपशून् तुदन्तं **शुण्डेन** पोथयित्वा मारयति । (केन)
- वानर: आत्मानं **वनराजपदाय** योग्य: मन्यते । (कस्मै)

- मयूरस्य नृत्यं **प्रकृतेः** आराधना। (कस्याः)
- सर्वे **प्रकृतिमातरं** प्रणमन्ति। (कां)
- का-का इति काकस्य ध्वनि भवति बकस्य न।
- काकपिकयोः वर्णः कृष्णः भवति।
- काकः **मेध्यामेध्य भक्षकः** भवति।
- **पिकः** परभृत् अपि कथ्यते।
- बकः अविचलः **स्थितप्रज्ञः** इव तिष्ठति।
- मयूरः **अहिभुक्** इति नाम्नाऽपि ज्ञायते।
- **यथा समयम्** सर्वेषाम् एव महत्वं विद्यते।
- बसन्त समय प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः भवति।

सप्तमः पाठः

- ''**विजने** प्रदेशे'' पदयात्रा न सुखावहा।
- अतिथिः ''**पादध्वनिना**'' प्रबुद्धः।
- कृशकायः ''**अभियुक्तः**'' आसीतं्।
- न्यायाधीशः ''आरक्षिणे'' कारागारदण्डम् आदिष्टवान्।
- ''राजमार्गम्'' निकषा मृतशरीरम् आसीत्।
- निर्धनः जनः ''भूरि परिश्रम्य'' वित्तम उपार्जितवान्।
- जनः अर्थकार्श्येन पीडितः ''वसयानम् विहाय'' पदातिः गच्छति।
- प्रसृते निशान्धकारे ''विजने प्रदेशे'' पद यात्रा न शुभावहा इति सः अचिन्तयत्।
- वस्तुतः चौरः ''आरक्षी'' आसीत्।
- मतिवैभवशालिनः दुष्कराणि कार्याणि ''नीतिं युक्तं'' च समालम्ब्य लीलया एव साधयन्ति।
- **पुत्रं** द्रष्टुं सः प्रस्थितः। (कं)
- करुणापरो गृही **तस्मै** आश्रयं प्रायच्छत्। (कस्मै)
- न्यायाधीशः बंकिमचन्द्रः आसीत्। (कः)
- स **भारवेदनया** क्रन्दति स्म। (कया)
- उभौ शवं **चत्वरे** स्थापितवन्तौ। (कुत्र)
- **चौरस्य** पादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः (कस्य)

अष्टम: पाठ:

- पिता पुत्राय बाल्ये **''विद्याधनं''** यच्छति।
- विमूढधी: **''धर्मप्रदां''** वाचं परित्यजति।
- अस्मिन् लोके ''विद्वांस'' एव चक्षुष्मन्त: प्रकीर्तिता:।
- ''प्राणेभ्योऽपि'' सदाचार: रक्षणीय:।
- आत्मन: श्रेय: इच्छन् नर: **अहितम्** कर्म न कुर्यात्।
- वाचि **''अवक्रता''** भवेत्।
- संसारे **विद्वांस:** ज्ञानचक्षुर्भि: नेत्रवन्त: कथ्यन्ते। (के)
- जनकेन **सुताय** शैशवे विद्याधनं दीयते। (कस्मै)
- **तत्वार्थस्य** निर्णय: विवेकेन कर्तुं शक्य:। (कस्य)
- धैर्यवान् **लोके** परिभवं न प्राप्नोति। (कुत्र)
- आत्म कल्याणम् इच्छन् नर: **परेषाम्** अनिष्टं न कुर्यात्। (केषाम्)

नवम: पाठ:

- **''भूकम्पस्य''** दारुण - विभीषिका गुर्जरक्षेत्रं ध्वांसावशेषेषु परिवर्तितवती।
- **''बहुभूमानि''** भवनानि क्षणेमैव धराशायीनि जातानि। उत्खा विद्युत स्तम्भा :। अत: बहुभूमिक भवन निर्माणं न करणीयम्।
- दुर्वार- जलधाराभि: ''महाप्लावनदृश्यम्'' उपस्थितम्।
- ''भूकम्पस्य'' उपशमनस्य स्थिरोपाय: नास्ति।
- ''विवशा:'' प्राणिन: भूकम्पेन निहन्यन्ते।
- समस्त राष्ट्रं नृत्य गीतवादि त्राणाम् उल्लासे मग्नम् आसीत्।
- भूकम्पस्य केन्द्र बिन्दु: कच्छजनपद: आसीत्।
- पृथिव्या: स्खलनात् भूकम्पनं जायते।
- समग्रं विश्वं भूकम्पै: आतिङ्कित: दृश्यते।
- ज्वालामुखपर्वतानां विस्फोटैरपि भूकम्पो जायते।
- भूकम्पविभीषिका विशेषेण कच्छजनपदं **ध्वंसावशेषेषु** परिवर्तितवती। (केषु)
- **वैज्ञानिका:** कथयन्ति यत् पृथिव्या: अन्तर्गर्भे, पाषाणशिलानां संघर्षणेन कम्पनं जायते। (के:)
- विवशा: प्राणिन: **आकाशे** पिपीलिका: इव निध्न्यन्ते। (कुत्र)
- **एतादृशी** भयावह घटना गढ़वालक्षेत्रे घटिता। (कीदृशी)
- तदिदानीम् **भूकम्पकारणं** विचारणीयं तिष्ठति। (किम्-किम्)

दशम: पाठ:

- **''सरस:** शोभा एकेन राजहंसेन'' भवति।
- सरस: तीरे बका: वसन्ति।
- **''चातक:''** पिपासित: म्रियते। चातक: पुरन्दरम् याचते।
- **''भृङ्गा:''** रसालमुकुलानि समाश्रयन्ते।
- अम्भोदा: **''गगने''** सन्ति।
- ''नानानदीनदशतानि'' पूरयित्वा जलद: रिक्त: भवति।
- वृष्टिभि: वसुधाम् ''अम्भोदा:'' आर्द्रयन्ति।
- मालाकार: **तोयै:** तरो: पुष्टिं करोति। (कै:)
- भृङ्गा: **रसालमुकुलानि** समाश्रयन्ते। (कानि)
- **पतङ्गा:** अम्बरपथम् आपोदिरे। (के)
- **जलद:** नानानदीनदशतानि पूरयित्वारिक्तोऽस्ति। (क:)
- चातक: **वने** वसति। (कुत्र)
- सरस: शोभा **एकेन राजहंसेन** भवति।
- यदा सर: संकोचम् अञ्चति तदा मीन: दीनां गतिं प्राप्नोति ।

पदानि	विलोमपदानि	पदानि	विलोमपदानि
• सुकरम्	दुर्वहम्	• प्रसीदति	प्रकुप्यति
• दूषितम्	शुद्धम्	• मूर्ख:	पण्डित:
• निर्मलम्	समलम्	• बली	निर्बल:
• दानवाय	मानवाय	• सुलभ:	दुर्लभ:
• सान्ता:	अनन्ता:	• संपत्तौ	विपत्तौ
• प्रथम:	द्वितीय:	• अस्तमये	उदये
• उक्त्वा	श्रुत्वा	• साार्थकम्	निरर्थकम्
• अधुना	पुरा	• पक्व:	अपक्व:
• अवेला	वेला	• विमूढधी:	सुधी:
• बुद्धिहीना	बुद्धिमती	• कातर:	अकातर:
		• कृतज्ञता	कृतघ्नता
		• आलस्यम्	उद्योग:
		• परुषा	कोमला
		• सम्पन्नम्	विपन्नम्
		• ध्वस्तभवनेषु	नवनिर्मितभवनेषु
		• निस्सरन्तीभि:	प्रविशन्तिभि:
		• निर्माय	विनाश्य
		• क्षणेनैव	सुचिरेणैव

पर्यायपदानि

पदं		पर्यायपदं
• सलिलम्	-	जलम, नीरम, अम्बू:
• आश्रम्	-	रसालम्
• वनम्	-	कान्तारम्, अरण्डम्, काननम्
• शरीरम्	-	तनु:, देह, वपु:
• कुटिलम्	-	वक्रम्
• पाषाण:	-	प्रस्तर:, शैल:
• शृंगाल:	-	जम्बुक:
• शीघ्रम्	-	सत्वरम्, त्वरितम्
• पत्नी	-	भार्या
• गच्छसि	-	यासि
• हिमकर:	-	शशि:, निशाकर:, चन्द्र:
• सम्प्रति	-	इदानीम्, अधुना
• समुदाचार:	-	सदाचार:, शिष्टाचार:
• पशुपति:	-	शिव:, चन्द्रशेखर:
• तनय:	-	पुत्र:, सुत:
• सहस्रदीछिति:	-	भानु:, सूर्य:, सविता, दिवाकर:, भास्कर:
• शत्रु:	-	रिपु:, अरि:
• मित्रम्	-	सखा, बन्धु:, सुहृद्
• सुधिय:	-	विद्वांस:, विज्ञा:
• वह्नि:	-	अग्नि:, अनल:, पावक:
• अश्व:	-	तुरग:, हय:, घोटक:
• गज:	-	करी, हस्ती, दन्ती, नाग:, कुञ्जर:
• वृक्ष:	-	द्रुम:, तरु:, महीरुह:, विटप:, पादप:
• काक:	-	वायस:
• पिक:	-	कोकिला, परभृत्
• भूरि	-	पर्याप्तम्, बहु, विपुलम्, प्रभूतम
• शुभावहा	-	कल्याणप्रदा
• कृशकाय:	-	दुर्बलं शरीरम्

- मुदित: - प्रसन्न:
- विमूदधी: - मूर्ख:, बुद्धिहीन:
- श्रेय: - शुभम्, शिव, कल्याणम्
- चित्तम् - मन:, चेत:, मानसम्
- सभा - संसद, परिषद्
- चक्षुष् - नैत्रम, लोचनम्, नयनम्
- मुखम् - आननम्, वक्त्रम्, वदनम्
- दारुण - भयङ्कर

- द्वितीयाविभक्ते एकवचनं रूपाणि - रामम् रमाम्, लताम्, बालकम्, फलम् पुस्तकम, माम, त्वाम, तम्, बालिकाम्, नदीम्
- द्वितीयाविभक्ते: बहुवचनं रूपाणि - रामान्, बालकान्, रमा:, लता:, फलानि, अस्मान्, युष्मान्, तान्, नदी:
- तृतीयाविभक्ते: एकवचनं रूपाणि - रामेण, रमया, बालकेन, लतया फलेन, मया, त्वया, तेन, गीतया
- चतुर्थीविभक्ते: एकवचनं रूपाणि - रामाय, शिवाय, गणेशाय, गुरवे, हनुमते, रमायै, लतायै, फलाय, तुभ्यम्, मह्यम, तस्मै
- पञ्चमीविभक्ते: एकवचनं रूपाणि - रामात्, रमाया:, बालकात्, लताया: मत् त्वंत् फलात् तस्मात्
- षष्ठीविभक्ते: एकवचनं रूपाणि - रामस्य, बालकस्य, रमाया:, लताया:, फलस्य, मम्, तव तस्प
- षष्ठीविभक्ते बहुवचन रूपाणि - रामणाम्, रमाणाम्, बालकानाम्, फलानाम्, अस्माकम्, युष्माकम्, तेषाम्, तासाम्
- सप्तमीविभक्ते: एकवचनं रूपाणि - रामे, रमायम्, लतायाम् फले मयि, त्वयि तस्मिन् तस्याम्
- अव्ययानां नामानि - अत्र:, तत्र, कुत्र, अन्यत्र, सर्वत्र, च, एव, इव, अपि, मा, खलु, शनै:, शनै:, इदानी, साम्प्रतम्, अथ, यथा, तथा, एकदा, अधुना, प्रति अद्य, श्व:, सहसा, विना, सह, अलम, पुन:, तदा, कदा, यदा, खलु, आम्, इति, तर्हि

- गचछति, गच्छत:, गच्छन्ति इति पदेषु ''गम्'' धातु: प्रथम पुरुषस्य त्रिषु वचनेषु लट्लकारे रुपाणि भवन्ति।
- पिबसि-पिबथ:-पिबथ इति पदेषु - ''पा'' धातु: मध्यमपुरुषस्यत्रिषु वचनेषु लट्लकारे रूपाणि भवन्ति।
- पश्यामि - पश्याव:- पश्याम: इति पदेषु ''दृश्'' धातु: उत्तमपुरुषस्य त्रिषु वचनेषु लट्लकारे रुपाणि भवति।
- भविष्यति -भविष्यत: - भविष्यन्ति इति पदेषु - ''भू'' धातु: प्रथम पुरुषस्य लृट्लकारे रूपाणि भवन्ति।

- गमिष्यसि- गमिष्यथ: - गमिष्यथ इति पदेषु ''गम्'' धातु: मध्यमपुरुषस्य लृट्लकारे रूपाणि भवन्ति।
- पठिष्यामि-पठिष्याव:-पठिष्याम: इति पदेषु - ''पठ'' धातु: उत्तम्पुरुषस्य लृट् लकारे रूपाणि भवन्ति।
- लट्लकारस्य प्रयोग: वर्तमान काले भवति।
- लृट्लकारस्य प्रयोग: भविष्य काले भवति।

सन्धिपदम्		सन्धिविच्छेद:		सन्धिनाम
विद्यालय:	=	विद्या+आलय:	=	दीर्घसन्धि:
गणेश:	=	गण+ईश:	=	गुण सन्धि:
पितुर्गहम्	=	पितु:+गृहम्	=	विसर्ग सन्धि:
एकैक:	=	एक+एक:	=	वृद्धि सन्धि:
अन्योऽपि	=	अन्य:+अपि	=	विसर्ग सन्धि:
इत्युक्त्वा	=	इति+उक्त्वा	=	यण् सन्धि:
यत्रास्ते	=	यत्र+आस्ते	=	दीर्घ सन्धि:
प्रकृतिरेव	=	प्रकृति:+एव	=	विसर्ग सन्धि:
स्यान्नैव	=	स्यात्+नैव	=	व्यञ्जन सन्धि:
ह्यनन्ता:	=	हि+अनन्ता:	=	यण् सन्धि:
बहिरन्तर्जगति	=	बहि:+अन्त: +जगति	=	विसर्ग सन्धि:
अस्मान्नगरात्	=	अस्मात्+नगरात्	=	व्यञ्जन सन्धि:
सञ्चरणम्	=	सम्+चरणम्	=	व्यञ्जन सन्धि:
धूमंमुञ्चति	=	धूमम्+मुञ्चति	=	व्यञ्जन सन्धि:
द्वयोरपि	=	द्वयो:+अपि	=	विसर्ग सन्धि:
द्वावपि	=	द्वौ+अपि	=	अयादि सन्धि:
कोऽत्र	=	क:+अत्र	=	विसर्ग सन्धि:
अनविज्ञोऽहम्	=	अनविज्ञ:+अहम्	=	विसर्ग सन्धि:
इत्यात्मानम्	=	इति+आत्मानम्	=	यण् सन्धि:
खल्वेतत्	=	खलु+एतत्	=	यण् सन्धि:
वयोऽनुरोधात्	=	वय:+अनुरोधात्	=	विसर्ग सन्धि:
तयोरेक:	=	तयो:+एक:	=	विसर्ग सन्धि:
नोत्थित:	=	न+उत्थित:	=	गुण सन्धि:
सत्स्वपि	=	सत्सु+अपि	=	यण सन्धि:
हितोपदेश:	=	हित+उपदेश:	=	गुण सन्धि:
सूर्योदय:	=	सूर्य+उदय:	=	गुण सन्धि:
महोत्सव:	=	महा+उत्सव:	=	गुण सन्धि:

सन्धिपदम्		सन्धिविच्छेद:		सन्धिनाम
महर्षि:	=	महा+ऋषि:	=	गुण सन्धि:
नास्ति	=	न+अस्ति	=	दीर्घ सन्धि:
गावश्च	=	गाव:+च	=	व्यञ्जन सन्धि:
योजकस्तत्र	=	योजक:+तत्र	=	विसर्ग सन्धि:
पदातिरेव	=	पदाति:+एव	=	विसर्ग सन्धि:
भोजनान्ते	=	भोजन+अन्ते	=	दीर्घ सन्धि:
निशान्धकारे	=	निशा+अन्धकारे	=	दीर्घ सन्धि:
लीलयैव	=	लीलया+एव	=	वृद्धि सन्धि:
यदुक्तम्	=	यत्+उक्तम्	=	व्यञ्जन सन्धि:
सहस्रशोऽन्ये	=	सहस्रश: + अन्ये	=	विसर्ग सन्धि:
सञ्चय:	=	सम्+चय:	=	व्यञ्जन सन्धि:
विचित्रोऽयम्	=	विचित्र:+अयम्	=	विसर्ग सन्धि:
निपीतान्यम्बूनि	=	निपीतानि+अम्बूनि	=	यण् सन्धि:
कृतोपकार:	=	कृत+उपकार:	=	गुण सन्धि:
कोऽपि	=	क:+अपि	=	विसर्ग सन्धि:
सोऽपि	=	स:+अपि	=	विसर्ग सन्धि:
अन्योक्तय:	=	अन्य+उक्तय:	=	गुण सन्धि:
तवोत्तमा	=	तव+उत्तमा	=	गुण सन्धि:
नैतादृशा	=	न+एतादृशा	=	वृद्धि सन्धि:
सर्वेऽपि	=	सर्वे+अपि	=	पूर्वरूप सन्धि:

विशेषणविशेष्यपदानि	विशेषणपदानि - विशेष्यपदानि
श्लाध्याकथा	श्लाध्या - कथा
उदात्तरम्य: समुदाचार:	उदात्तरम्य: - समुदाचार:
अतिदीर्घ: प्रवास:	अतिदीर्घ: - प्रवास:
समरूप: कुटुम्बवृत्तान्त:	समरूप: - कुटुम्बवृत्तान्त:
हृदयग्राही स्पर्श:	हृदयग्राही - स्पर्श:
कुमारयो: लवकुशयो:	कुमारयो: - लवकुशयो:
जननी तुल्यवत्सला	तुलयवत्सला - जननी

विशेषणविशेष्यपदानि	विशेषणपदानि - विशेष्यपदानि
मधुराणि वचनानि	मधुराणि - वचनानि
कृष्ण: काक:	कृष्ण: - काक:
दुर्बल: वृषभ:	दुर्बल: - वृषभ:
विचित्र: साक्षी	विचित्र: - साक्षी
गुणी गुणं	गुणी - गुणं
बली बलं	बली - बलं
सेवितव्य: महावृक्ष:	सेवितव्य: - महावृक्ष:
बुद्धिर्बलवती सदा	सदा-बुद्धिर्बलवती
शुचिपर्यावरणम्	शुचि - पर्यावरणम्
निर्मलं जलम्	निर्मलं-जलम्

- अपठत् - अपताम् - अपठन् इति पदेषु ''पठ्'' धातु: लङ्लकार प्रथम पुरुषस्य रुपाणि भवन्ति।
- अगच्छ:-अगच्छतम्-अगच्छत इति पदेषु ''गम्'' धातु: लङ्लकार मध्यमपुरुषस्य रूपाणि भवन्ति।
- अपिबम्-अपिबाव-अपिबाम इति पदेषु ''पा'' धातु: लङ्लकार उत्तमपुरुषस्य रूपाणि भवन्ति।

लङ्लकारस्य प्रयोग: भूतकाले भवति

- पश्यतु-पश्यताम्-पश्यन्तु इति पदेषु ''दृश्'' धातु: लोट्लकार प्रथम पुरुषस्य रूपाणि भवन्ति।
- पठेत्-पठेताम्-पठेयु: इति पदेषु ''पठ्'' धातु विधिलिङ्गलकार प्रथम पुरुषस्य रूपाणि भवन्ति।
- उपसर्गाणां नामानि-प्रयोगश्च।

प्र- प्राचार्य:, प्रभवति, प्रकर्ष:, प्रयत्न:, प्रतिष्ठा अप-अपहरति, अपकरोति।

परा- पराजयते, पराभव:, पराभवति।

सम्- संस्करोति, सङ्गच्छते, संस्कृतमद्य, सम्मान:

अनु- अनुगच्छति, अनुकरोति, अनुभव:, अनुरूपम्

निर्- निर्गच्छति, निराकरोति, निर्बल: निर्मक्षिकम्

सु - स्वागतम्, सुपुत्रेण, सुशोभते

आङ्- आगम्य, आगत्य, आगच्छति, आजीवनम्

प्रति- प्रत्युपकार:, प्रत्यवदत्

वि- विजयते, विहरति, विराजते, विहार

समास:

- समसनम् इति समास:
- समास शब्दस्य समान्यार्थ: भवति - ''संक्षेपण''
- समासस्य भेदा: सन्ति -
  - अव्ययीभाव: समास:
  - तत्पुरुष समास:
  - कर्मधारय समास:
  - द्विगुसमास:
  - द्वन्द्व समास:
  - बहुव्रीहि समास:

अव्ययी भाव समास :

- अव्ययीभावसमासे प्रथमपदम् अव्ययं भवति।
- अव्ययप्रधानसमास: ''अव्ययीभावसमास: कथ्यते।''
- समासस्य पदं नपुंसकलिङ्गे प्रयुक्तं भवति।

यथा -

सामासिकपदम्	समासविग्रह:
• समलम्	मलेन सहितम्
• उपगङ्गम्	गङ्गाया: समीपम्
• प्रतिगृहम्	गृहं गृहं प्रति
• अनुरथम्	रथस्य पश्चात्
• निर्जनम्	जनानाम् अभाव:
• प्रत्येकम्	एकम् एकं प्रति
• यथाशक्ति:	शक्तिम् अनतिक्रम्य
• निर्विघ्नम्	विघ्नानाम् अभाव:
• सचक्रम्	चक्रेण सहितम्

तत्पुरुष समास:

- प्रायेण उत्तरपदार्थ प्रधान: तत्पुरुष: ।
- यत्र पूर्वपदं द्वितीया विभक्ति: सप्तमीविभक्ति: पर्यन्तं भवति एवञ्च उत्तरपदं प्रथमाविभक्तौ भवति तत्र तत्पुरुषसमास:
- पूर्वपदस्य विभक्ति: अनुसारेण समासस्य नामकरणं भवति ।
- यथा ;

सामासिक पदम्		समासविग्रह	
• ग्रामगत:	-	ग्रामं गत:	(द्वितीया तत्पुरुष समास:)
• शरणागत:	-	शरणम् गत:	(द्वितीया तत्पुरुष समास:)
• हरित्रात:	-	हरिणा त्रात:	(तृतीया तत्पुरुष समास:)
• ज्ञानशून्य:	-	ज्ञानेन शून्य:	(तृतीया तत्पुरुष समास:)
• दीनदानम्	-	दीनाय दानम्	(चतुर्थी तत्पुरुष समास:)
• चौरभयम्	-	चौरात् भयम्	(पञ्चमी तत्पुरुष समास:)
• सिंहभीत:	-	सिंहात् भीत:	(पञ्चमी तत्पुरुष समास:)
• देशभक्त:	-	देशस्य भक्त:	(षष्ठी तत्पुरुष समास:)
• राजपुत्र	-	राज्ञ: पुत्र	(षष्ठी तत्पुरुष समास:)
• सभापण्डित:	-	सभायां पण्डित:	(सप्तमी तत्पुरुष समास:)
• जलमग्न:	-	जलेमग्न:	(सप्तमी तत्पुरुष समास:)
• अयोग्य:	-	न योग्य:	(नञ् तत्पुरुष समास:)
• अहितम्	-	न हितम्	(नञ् तत्पुरुष समास:)
• अनादि/असत्यम्	-	न आदि / न सत्यम्	(नञ् तत्पुरुष समास:)

कर्मधारयसमास:

- स चासौ कर्मधारय: ।
- यत्र प्रथमं पदं विशेषणम् उपमानं वा तथा द्वितीयं पदं विशेष्यम् उपमेयं वा भवति तत्र कर्मधारयसमास: भवति।
  यथा -

सामासिक पदं		समास विग्रहः
• पीताम्बरम्	-	पीतं च तत् अम्बरम्
• महापुरुष:	-	महान् च असौ पुरुष:
• कज्जलमलिनम्	-	कज्जलम् इव मलिनम्
• नीलकमलम्	-	नीलं च तत् कमलम्
• मीननयनम्	-	मीन इव नयनम्
• मुख कमलम्	-	कमलम् इव मुखम्
• महावृक्ष:	-	महान् च असौ वृक्ष:
• घनश्याम:	-	घन इव श्याम:
• नीलोत्पलम्	-	नीलम् च तत् उत्पलम्

द्विगुसमासः

- संख्यापूर्वो द्विगु:
- यत्र प्रथमपदसङ्ख्यावाची भवति तथा च उत्तरपदस्य विशेषतां ज्ञापयति स: द्विगुसमास: भवति।
- द्विगुसमासे समूहवाचक: अर्थ: भवति।

यथा -

सामासिकपदम्		समास विग्रहः
• पञ्चपात्रम्	-	पञ्चानां पात्राणां समाहार:
• पञ्चवटी	-	पञ्चानां वटानां समाहार:
• सप्तर्षि:	-	सप्तानाम् ऋषीणां समाहार:
• चतुर्युगम्	-	चतुर्णां युगानां समाहार:
• अष्टाध्यायी	-	अष्टानाम् अध्यायानां समाहार:
• त्रिभुवनम्	-	त्रयाणां भुवनानां समाहार:

द्वन्द्वसमासः

- प्रायेणोभयपदार्थ प्रधानो द्वन्द्व: ।
- यत्र समेषां पदानां प्राधान्यं भवति तत्र द्वन्द्वसमास: ।
- ''चार्थेद्वन्द्व:'' अर्थात् ''च'' इति अस्य अर्थे द्वन्द्वसमास: भवति।

यथा -

सामासिकपदम्		समास विग्रहः
• रामलक्ष्मणौ	-	रामश्च लक्ष्मणश्च
• पितरौ / मातापितरौ	-	माता च पिता च
• हरिहरौ	-	हरिश्च हरश्च
• हेमन्तशिशिरवसन्ताः	-	हेमन्तश्च शिशिरश्च वसन्तश्च
• धर्मार्थकायमोक्षाः	-	धर्मश्च, अर्थश्च, कामश्च, मोक्षश्च
• वसन्तग्रीष्म शिशिराः	-	वसन्तश्च, ग्रीष्मश्च, शिशिरश्च
• पाणि च पादौ च	-	पाणिपादम्

बहुव्रीहि समासः

- प्रायेण अन्यपदार्थ प्रधानो बहुव्रीहिः ।
- यत्र सामासिक पदेभ्यः अन्यस्य बोधः भवति सः बहुव्रीहिः ।
- बहुव्रीहि समासस्य अन्ते यस्य सः अथवा येन इति शब्दः भवति ।

यथा -

सामासिकपदम्		समास विग्रहः
• नीलकण्ठः	-	नीलः कण्ठः यस्य सः
• दशाननः	-	दश आननानि यस्य सः
• पीताम्बरः	-	पीतम् अम्बरम् यस्य सः
• चन्द्रशेखरः	-	चन्द्रः शेखरे यस्य सः
• चतुर्मुखः	-	चत्वारि मुखानि यस्य सः
• चक्रपाणिः	-	चक्रं पाणौ यस्य सः
• महाबाहुः	-	महान्तौ बाहू यस्य सः

स्वभगिन्याः विवाहे आमन्त्रयितुं स्वमित्रं प्रति पत्रम्

110 द्वारकानगरम्
सागर:
दिनाङ्क 02/12/2020

प्रियमित्र हितेष:

सप्रेम नमस्कार: ।

इदं ज्ञात्वा प्रसन्नो भविष्यसि यत् भगवत्कृपया मम भगिन्या: विवाह: मासस्य विंशतिङ्के भविष्यति । अहं त्वां सादरं आमन्त्रयामि ।

अत: भवान् सपरिवार: समागत्य विवाहोत्सवे भागं गृह्णातु।

स्वगृहे सर्वेभ्य: मम वन्दनं निवेदय ।

भवदीय: मित्रम्
सुरेश:

दिनांङ्क ....

प्रत्यया:

- पठित्वा, गत्वा, कृत्वा, श्रुत्वा, दृष्ट्वा इत्यत्र ''क्त्वा'' प्रत्यय: ।
- 'क्त्वा' प्रत्यान्त पदानि-दत्वा, पीत्वा, ज्ञात्वा, हत्वा, खादित्वा च।
- पठितुम्, गन्तुम्, पातुम् हन्तुम्, दातुम् इत्यत्र 'तुमुन्' प्रत्यय: ।
- तुमुन् प्रत्ययान्त पदानि - द्रष्टुम्, हसितुम्, क्रीडितुम्, गातुम् इत्यादया: ।
- पुल्लिंग 'शतृ' प्रत्ययान्त पदानि - पठन्, गच्छन्, भवन्, पश्यन् इत्यादय: ।
- पचन्, पृच्छन्, गायन्, यजन्, खादन् इत्यत्र पु. ''शतृ'' प्रत्यय: ।
- लभमान:, सेवमान:, मोदमान:, वर्तमान:, जायमान: इत्यत्र ''शानच्'' प्रत्यय: ।
- 'शानच्' प्रत्ययान्त पदानि - वर्धमान:, सहमान: कुर्वाण:, ददान: च ।
- गत:, पठित:, भूत:, श्रुत: कृत: इत्यत्र 'क्त' प्रत्यय: ।
- 'क्त' प्रत्ययान्त पदानि - वर्धमान:, सहमान:, कुर्वाण:, दहान: च ।
- गत:, पठित:, भूत:, श्रुत: कृत: इत्यत्र 'क्त' प्रत्यय: ।
- 'क्त' प्रत्ययान्त पदानि - कथित:, पतित:, दृष्ट:, भक्षित: च ।
- पठितवान्, गतवान्, श्रुतवान्, कृतवान्, दृष्टवान इत्यत्र 'क्तवतु' प्रत्यय: ।
- 'क्तवतु' प्रत्ययान्त पदानि - गृहीतवान्, पीतवान्, भक्षितवान् च ।
- गमनीयम्, पठनीयम्, हसनीयम्, लेखनीयम् इत्यत्र ''अनीयर्'' प्रत्यय: ।
- 'अनीयर्', प्रत्ययान्त पदानि - श्रवणीयम्, स्मरणीयम्, दर्शनीयम् च ।
- गन्तव्यम्, पठितव्यम्, हसितव्यम्, दातव्यम् इत्यत्र 'तव्यत्' प्रत्यय: ।
- तव्यत् प्रत्ययान्त पदानि- कर्तव्यम्, द्रष्टव्यम्, रक्षितव्यम् इत्याद: ।
- बालिका, मूषिका, शिक्षिका, नायिका इत्यत्र 'टाप्' प्रत्यय: ।
- 'टाप्' प्रत्ययान्त पदानि - सुता, अश्वा, बाला, वत्सा च ।

वाच्यपरिवर्तनम्

कर्मवाच्य	कर्तृवाच्य
• छात्रेण हस्यते	छात्र: हसति
• तेन पुस्तकं पठ्यते	स: पुस्तकं पठति
• त्वया गम्यते	त्वम् गच्छसि
• रमया गीतां पठ्यते	रमा गीता पठति
• मया मोदकं खाद्यते	अहं मोदकं खादामि
• बालकेन विद्यालय: गम्यते	बालक: विद्यालयं गच्छति
• तेन रोटिका खाद्ययते	स: रोटिकां खादति
• मया गम्यते	अहं गच्छामि

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
• राम: गृहं गच्छति	रामेण गृहं गम्यते
• रमा फलं खादति	रमया फलं खाद्ययते
• अहं पठामि	मया पठ्यते
• त्वं विद्यालयं गच्छति	त्वया विद्यालयं: गम्यते
• स: रोटिकां खादति	तेन रोटिकां खाद्यते

कालिदास:

मम प्रिय: कवि: कालिदास: अस्ति। कविकुलशिरोमणि: महाकवि: कालिदास: संस्कृतभाषाया: श्रेष्ठतम: कवि: अस्ति। स: नाटककार: महाकाव्यनिर्माता गीतिकाव्यकर्ता (खण्डकाव्यकर्ता) च आसीत्। तस्य प्रमुखा: ग्रन्था: सन्ति यथा -

(अ) त्रीणि नाटकानि-मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् च।

(ब) महाकाव्यद्वयम्-रघुवंशम्, कुमारसम्भवम् च।

(स) गीतिकाव्यद्वयम्-मेघदूतम्, ऋतुसंहारम् च।

कालिदास: महाराजविक्रमादित्यस्य सभाकवि: आसीत्। तस्य राजधनी उज्जयिनी आसीत्। मेघदूते उज्जनिन्या: भव्यं वर्णनं विद्यते। कालिदासस्य कृतिषु कृत्रिमताया: अभाव: अस्ति। कालिदासस्य लोकप्रियताया: कारणं तस्य प्रसादगुणयुताललिता शैली अस्ति। कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणं अतीवरम्यम् अस्ति। चरित्रचित्रणे कालिदास: अतीव पटु: अस्ति।

कालिदास: उपमाप्रयोगे प्रसिद्ध: अस्ति यथा ''उपमा कालिदासस्य''।

परोपकारः

परेषां उपकार: परोपकार: कथ्यते। यत्कार्य नि:स्वार्थभावनया क्रियते ततत् एव परोपकार:। संसारे द्विविधा मनुष्या: सन्ति। तेषु केचन् परोपकारिण: सन्ति तु केचन स्वार्थिन: सन्ति। परोपकारिण: सज्जना: भवन्ति। तेषां सम्पूर्ण जीवनं पर-हितार्थ समर्पित भवति। अस्मिन् संसारे न केवलं मनुष्य: अपितु प्रकृतिरपि परोपकारे संलग्ना दृश्यते। वृक्षा: पर हिताय स्व फलानि छायां च यच्छन्तित्र नद्य: परेषां पिपासां शान्तयितुं अनवरतं प्रवहन्ति। मेघा: जलम् वर्षित्वा संसारं हरितं कुर्वन्ति। प्रकृति: निरन्तरं पर-कल्याणरता वर्तते। परं इयम् प्रत्युपकारं कदापि न वाञ्छति। प्रकृते सदृश: परोपकारिण: स्वशरीरपि परोपकारयैव मन्यन्ते। अस्माकं देशे दधीचि:, शिवि: आदय: अनेके महापुरुषा: स्व शरीरं दत्वा अपि परोपकारं अर्कुर्वन्। अत: वयमपि परोपकारिण: भवेम। कथितम् अपि -

अष्टदशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।
परोपकार: पुण्याय पापाय परपीडनम्॥

संस्कृतभाषायाः महत्वम्

संस्कृतभाषाया: भारतवर्षे आदिकालादेव मानवानां व्यवहारे प्रयोगो भवति स्म। संस्कृतं विश्वस्य प्राचीनतमा भाषास्ति। श्रद्धावशादियं जनै: देववाणी सुरभारतीत्यपि कथ्यते। इयं भाषा भारतीयाया: सभ्यताया: संस्कृते: चिन्तनस्य च संवाहिकास्ति। संस्कृतं धर्मस्य, दर्शनस्य, राजनीते:, इतिहासस्य, अर्थशास्त्रस्य नीतिशास्त्रस्य च मूलमस्ति।

अस्यां भाषायां भारतीयचिन्तनस्य सर्वे प्रमुखा: ग्रन्था: उपनिबद्धा: सन्ति। विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमानां ग्रन्थानां वेदानामपि भाषा संस्कृतमेवास्ति। सम्पूर्ण वैदिकं वाङ्गयं ज्ञानविज्ञानदृष्ट्या समस्ते जगति निरूपमं विद्यते। अस्यां भाषायां दशर्नग्रन्था: साहित्यग्रन्थास्तु उपनिबद्धा: सन्त्येव सहैव भौतिकविज्ञानस्य रसायनविज्ञानस्य, चिकित्साविज्ञानस्य, वनस्पतिविज्ञानस्य, भाषाविज्ञानस्य, वास्तुविज्ञानस्यापि अनेके मौलिका: ग्रन्था: विद्ययन्ते।

संस्कृतभाषायाम् उपनिबद्धे साहित्ये सत्यस्य, अहिंसाया: राष्ट्रभक्ते:, परस्परं सहयोगस्य, त्यागस्य, विश्वबन्धुत्वस्य, शान्तेश्च भावनानामद्य अजखं स्रोत: प्रवहत् विद्यते। लोककल्याणाय अस्यां भाषायां बहव: आदर्शा: प्रस्तुता: सन्ति, यथा- 'वसुधैव कुटुम्बकम्', 'सर्वे भवन्तु सुखिन:', 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा: मा गृध: कस्यस्विद्धनम् इत्याादय:।' एतेषामादर्शानामनुकरणं कृत्वा य: कोऽपि मानव: स्वजीवनम् उन्नतं कर्तुं शक्नोति।

विषयदृष्ट्या भाषासौष्ठवदृष्ट्या च इयं भाषा अन्यासु सर्वासु विश्वभाषासु अतिशेते। आधुनिका: प्रायश: सर्वा: भारतीया: भाषा: संस्कृतभाषाया: एव निर्गता: सन्ति।

संस्कृतसाहित्यमाश्रित्यैव आधुनिकं साहित्यमपि विकसितम्। अत एव इयं भाषा भारतीयभाषाणां जननी सम्पोषिका च कथ्यते। विश्वबन्धुत्वभावनां पोषयितुम्, भारतीयां संस्कृतिमवगन्तुम्, राष्ट्रियताया: भावनां वर्धयितुम् भारतीयभाषाणां विकासाय च संस्कृतभाषाया: परमोपयोगिता विद्यते।

पत्र-लेखनम्

''अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रम्''

सेवायाम्

श्रीमन्त: प्राचार्यमहोदया:

शा. कन्या उ.मा.वि. गौहरगंजम्

मध्यप्रदेश: ।

विषय:- अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रम् ।

महोदया:,

सविनयं निवेदनम् अस्ति यद् अहम् अद्य सहसा शिरोवेदनया पीडित: अस्मि । एतस्मातद्य कारणात् विद्यालयम् आगन्तुम् असमर्थ: अस्मि ।

अत: महोदया: दिनद्वयस्य अवकाशं स्वीकुर्न्वन्तु ।

'धन्यवादा:'

भवदीया शिष्या

अनुष्का वर्मा

कक्षा दशमी अ वर्ग:

दिनांङ्क ....

20 / 10 / 2024